

⁴⁶ Симонович Э. А. Придунайский могильник Фурмановка // Могильники черняховской культуры.— М., 1988.— С. 148, 154.

⁴⁷ Щукин М. В. Раскопки у хутора Кулига в верховьях Псла // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья.— Курск, 1990.— С. 118—120.

Л. Е. Скиба

К ПРОБЛЕМЕ РЕКОНСТРУКЦИИ МИРОВОЗЗРЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ЗАРУБИНЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ

В статье впервые делается попытка реконструкции основных элементов мировоззрения племен зарубинецкой культуры на основании исследования погребальных комплексов. Прослежена взаимосвязь ориентации и расположения погребений и могильников с представлениями о загробном существовании, а также соотношение обряда сожжения с захоронением кальцинированных костей в могиле, наделением их ритуальной пищей и инвентарем как отражение верований в трехчленную структуру души. Предпринята попытка интерпретации погребений «кенотафных», «аномальных», с кальцинированными костями человека и животного, только животного. Рассмотрены возможности семантического анализа орнамента сосудов и фибул.

L. E. Skiba

RECONSTRUCTION OF IDEOLOGY OF THE ZARUBINETS CULTURE CARRIERS FROM THE MID-DNIEPER AREA

It is the first attempt to reconstruct main elements of ideology of tribes, carriers of the Zarubinetz culture, proceeding from the study of burial assemblages. It is found that there is an interrelation between orientation and arrangement of burials and sepulchres on the one hand, and imagination of the next world, on the other hand. It is also observed that the rite of cremation with burial of calcinated bones in a grave supplied with the ritual parting food and stock reflected the belief into a three-member structure of a soul. An attempt is made to interpret «Kenotaphous», «anomalous» burial places, as well as burial places with calcinated human and animal bones and with only animal bones. Potentialities of the semantic analysis of ornamentation of vessels and fibules are discussed.

Одержано 12.11.91

ЕТНОГЕНЕЗ СЛОВ'ЯН У СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ УКРАЇНИ III—I ТИС. ДО Н. Е.

Є. В. Максимов

У статті висвітлюються генетичні зв'язки між численними археологічними культурами північної частини України доби бронзи та раннього заліза, які в III—I тис. до н. е. являли історичні ланки складного і тривалого процесу становлення та розвитку слов'янського етносу на найранішому етапі його існування.

Слов'яни вперше згадані під своїм ім'ям у творах візантійських істориків VI ст. н. е. — Йордана та Прокопія Кесарійського. Давніша ж історія слов'ян не висвітлена писемними джерелами, тому вона викликає багато питань і є предметом численних дискусій. Саме тому історіографія слов'янської пробле-

© Є. В. МАКСИМОВ, 1994

ми — це численні, часто протилежні за змістом гіпотези, узагальнення яких призводять до двох концепцій — міграційної та автохтонної.

Згідно першої, давня історія слов'ян виступає у вигляді численних переселень та різних за характером контактів із навколишніми народами. Самі ж слов'яни були своєрідним етнічним конгломератом, а їх культура — сукупністю впливів та запозичень.

Автохтонна ж концепція розглядає слов'ян як монолітну спільність, споконвічно пов'язану зі своєю територією, іманентну в культурному розвитку та духовному житті.

З наукових позицій сьогодення ці дві концепції не можуть вважатися переконливо обґрунтованими. Фактичні дані, в тому числі — і археологічні, свідчать, що давні слов'яни пройшли кілька тривалих етапів розвитку свого етносу, мови та культури. Початковий етап цього формування пов'язаний з їх прабатьківщиною, межі та розміри якої не були сталими — зі своєї прабатьківщини слов'яни переселялися в сусідні регіони, а на їхню територію приходили інші племена. Такі пересування залишили сліди в давніх слов'янських та сусідніх археологічних культурах, вони виступають і в мовних джерелах.

Тут особливо важливими є пам'ятки хетської мови III—II тис. до н. е. — найдавнішої з усіх індоєвропейських писемних мов. У цих пам'ятках, датованих початком II тис. до н. е. були виявлені лексичні матеріали, близькі до архаїчних слов'янських. Вони, на думку В. Е. Іванова, дають підставу відносити реальне існування слов'янської мови ще до III—II тис. до н. е.¹

Відомо, що прабатьківщиною хетів вважається Південно-Східна Європа², тому, очевидно, і прабатьківщину слов'ян треба шукати саме на цій або близькій території, де панівне становище в IV—III тис. до н. е. займала широко відома трипільська культура. На території лісостепової України ця культура представлена численними (їх відомо близько 1000) поселеннями, розташованими від Прута до Дніпра та від Нижнього Подунав'я до Волині. За 100 років вивчення Трипільля було встановлено, що в часи розквіту цієї культури існували великі селища, справжні протоміста з сотнями і тисячами будинок — наприклад, селище біля с. Майданецького Черкаської обл. нараховувало понад 10 тис. житлових споруд, частина з яких мала два і навіть три поверхи. У трипільців значного розвитку набуло гончарське ремесло, мистецтво поліхромного розпису посудин та виготовлення антропоморфних глиняних статуеток³.

Від трипільської культури, як відомо, не залишилося мовних пам'яток, тому висловлювання з приводу етнічної приналежності трипільців мають гіпотетичний характер. До їх числа належить переконання В. В. Хасйки про протослов'янську їх суть або твердження Е. Р. Штерва про приналежність цієї культури фракійцям⁴. У процесі археологічного вивчення трипільської культури було встановлено, що вона виникла на основі попередніх неолітичних культур Балкано-Дунайського регіону, звідки і поширилася на територію України. Протягом всього майже двохтисячолітнього періоду свого існування інтереси трипільського суспільства були спрямовані на південь, про що свідчать їх етапи зв'язи зі Східним Середземномор'ям та Малою Азією⁵. Ця обставина, разом з тим фактом, що Балкани багатьма дослідниками не вважаються областю, яка могла входити до складу слов'янської прабатьківщини, не дають підстав відносити трипільців до праслов'янського світу.

Цю тезу підтверджують трипільські антропологічні матеріали. На жаль, вони є нечисленими і походять з кількох відомих могильників та випадкових ритуальних поховань з території селищ⁶. Встановлено, що всі знайдені тут черепи належать до середземноморського типу. Важливим доповненням до цих антропологічних даних є численні культові антропоморфні статуетки, виконані в манері «статуйованого реалізму». Зображені тут люди мають вдовжене обличчя, округле підборіддя та дуже виступаючий горбкуватий ніс. Саме ці риси є характерними для так званого вірменоподібного антропологічного типу⁷, поширеного колись у Східному Середземномор'ї, до якого відносять мікенців, елладців, хетів, а також населення близьких до трипільської культур Подунав'я та Балкан.

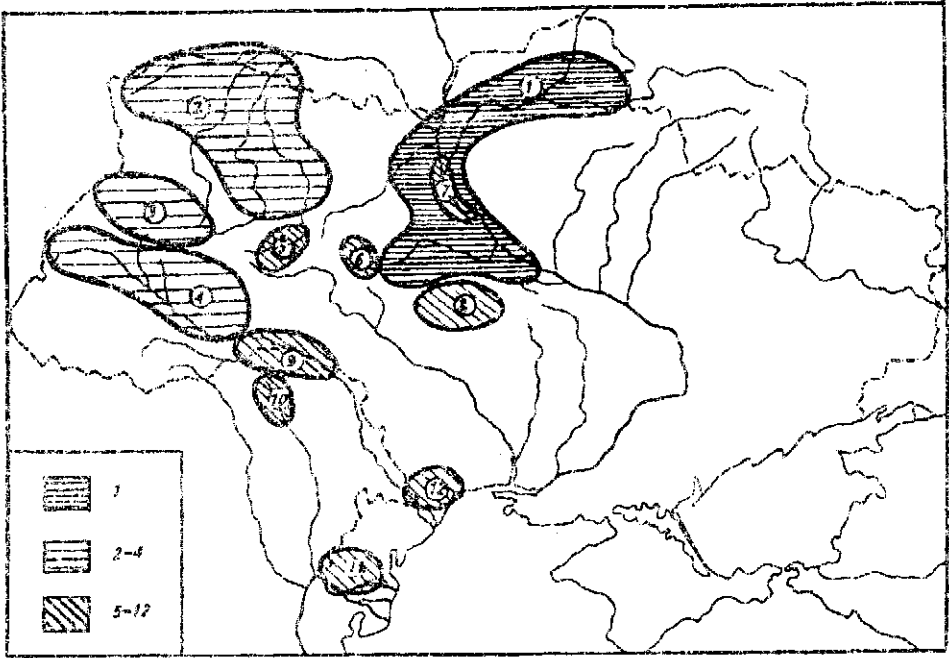

Рис. 1. Археологічні культури України доби пізнього енеоліту — ранньої бронзи в світлі проблеми слов'янського етнігенезу.

1 — середньодніпровська культура, 2—4 — інші культури шнурової кераміки, 5—12 — райони поширення пам'яток різьблених трипільського типу.

Отже, початки слов'янського етносу синхронні трипільській культурі, проте шукати їх слід не в ній самій, а на територіях, розташованих північніше трипільської зони, якими були області поширення культури шнурової кераміки.

У результаті тривалих та масштабних археологічних досліджень було встановлено, що наприкінці енеоліту, на зламі III і II тис. до н. е. на просторах Східної та Центральної Європи проходило становлення та розселення численних споріднених племен культури шнурової кераміки — так вона була названа за характерним орнаментом посуду — або ж як її ще називали, культури бойових сокир. На території України було виділено чотири регіони цієї культури: середньодніпровський, прикарпатський, городоцько-здовбицький та стрижівський — останні два локалізовані на Волині. Ці культури становили лише частину значної за масштабами поширення етнокультурної спільності, яка займала територію від Волги до Рейну та від Південної Скандинавії до Альп і Карпат.

На думку мовознавців, згадана територія відповідає району розселення індоевропейських племен — предків германців, балтів та слов'ян. Час існування цих культур шнурової кераміки припадає на XXVI—XV ст. до н. е., тобто вони існували одночасно з хетами, з хетською мовою, в якій, про що говорилося вище, вдалося виявити ізоглоси, близькі до архаїчних слов'янських. Отже, початок історії слов'ян слід пов'язувати з місцевими культурами шнурової кераміки, насамперед — з середньодніпровською.

Пам'ятки цієї культури щільною масою вкривають правобережжя Дніпра від Тясмина на півдні до Ірпеня на півночі, в меншій кількості відомі вони і на Лівобережжі — на Десні та Сеймі⁸. За межами України зона цієї культури охоплює Білоруське Подніпров'я та смоленську течію Дніпра, а також Брянське Подессяня.

Культуру представляють невеликі (1—3,5 га) селища, курганні могильники, які датуються в межах XXVI—XV ст. до н. е., а також окремі скарби кам'яних та металевих речей. Селища (їх відомо понад 200) розташовані поблизу води — на ділянках річкових заплавл та на мисах надзаплавних терас.

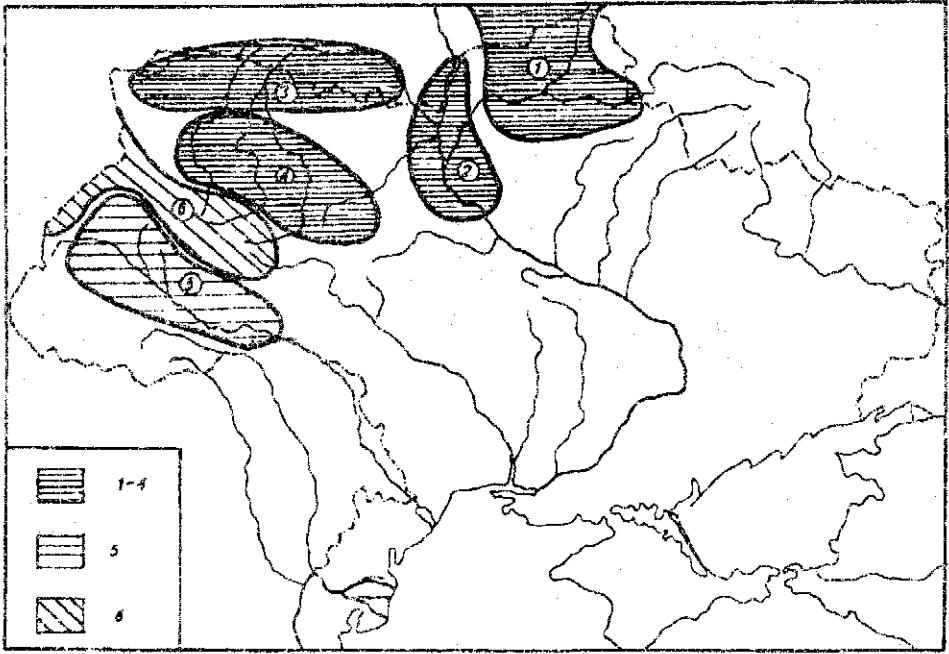

Рис. 2. Археологічні культури північної частини України за доби середнього бронзового віку.
1 — сосницька, 2—4 — східнодніпівська, 5 — комарівська, 6 — лужицька.

Невеликі наземні житла стовпової конструкції мали прямокутну (квадратну) форму, розміри 4—5 × 5—6 м, глинобитні стіни та відкриті вогнища — для обігріву та приготування їжі.

Відомо близько 100 невеликих курганных могильників до 25 насипів в кожному, з висотою курганів до 1,5 м, та до 40 ґрунтових могильників, деякі з них нараховують до 100 поховань. Померлих ховали за обрядом тілопокладення на спині чи на боку або ж відбувалося тілоспалення на стороні.

У житлах та похованнях знайдено глиняний посуд, вироби з міді й бронзи, кам'яні та крем'яні знаряддя праці, зброя, прикраси з кістки, бронзи та бурштину.

Середньодніпровський посуд — це, передусім, великі товстостінні ліпні горщики з сиуклим тулубом, високими відігнутими вінцями, округлим або ж плоским дном. Верхня половина горщиків вкрита геометричним орнаментом у вигляді трикутників, ямок, ліній, зроблених відбитками палички, обмотаної шнуром, чи зубчастим штампом. Крім горщиків було знайдено також кубки та амфори.

Нечисленні бронзові та мідні предмети вважаються імпортними, як ножі, шила, сокири, кільця, діадеми, гривни, браслети, пронизки. Багато представлених місцеві крем'яні вироби — ножі, скребки, наконечники стріл та списів, клиноподібні та поліровані і з просвердленим отвором сокири, мотики, зернотерки, грузила. Іноді трапляються предмети з кістки, бурштину та фаянсу — шпильки, намиста, підвіски.

Носії середньодніпровської культури розводили велику та дрібну рогату худобу, коней, свиней, займалися заплавним та підсічним хліборобством — сіяли пшеницю, ячмінь, просо, полювали на оленів, кабанів, бобрів, вовків, ловили рибу. Досить розвинутими були домашні ремесла — бронзоліварне, гончарське, ткацьке, обробка шкіри та дерева. Існував торговельний обмін з південними степовими племенами катакомбної культури, з населенням Прикарпаття та Прибалтики.

Формування середньодніпровської культури завершилося до XVIII ст. до н. е. шляхом поступової асиміляції різноетнічного населення попередньої історичної доби місцевими енеолітичними племенами. Є підстави твердити,

що в цьому інтеграційному процесі певну участь брали і лівобережні племена лізьвого етапу трипільської культури так званого софійського типу.

Наступний етап нашої історії представлений тшинецькою культурою⁹. Вона була поширена на досить великій території, її пам'ятки відомі в середній смузі України та Польщі — від Десни до Вісли, поділяючись на кілька локальних областей — власне тшинецьку культуру Повіслення, східнотшинецьку, поширену на Середньому Подніпров'ї та Волині, сосницьку культуру Подесення та комарізьку культуру Подністров'я. Незважаючи на певні, цілком зрозумілі, відмінності, всі ці утворення належать до єдиної великої культурної спільності, окремі частини якої були близькими за етнічним складом, виступаючи як незаперечна основа ряду наступних культур з рисами, притаманними саме слов'янському етносу.

На Україні зараз відомо близько 200 поселень східнотшинецької культури. Всі вони виявлені на дюнах заплав або безпосередньо на річкових берегах. У селищах було небагато, до 15—20 жител, розташованих двома (кількома) рядами. Це були неглибокі (1—1,5 м), але досить великі (10—12×5—6 м) землянки стовпової конструкції з дерев'яними або каркасними стінами та господарськими спорудами, розташованими поблизу.

Поховальні пам'ятки за обрядом були різноманітними, це — кургани з тілоспаленнями або тілопокладеннями, а також ґрунтові (безкургани) поховання. Невисокі (до 1 м) кургани споруджувалися на вододілах, померлих ковали скорченими на боку, на рівні горизонту або в неглибоких ямах, в насипах трапляються сліди тризни. Небіжчики супроводжувалися кількома посудинами та кам'яними виробами, інколи — бронзовими прикрасами, простежуються деякі відмінності між жіночими та чоловічими, заможними та бідними похованнями. На Середньому Подніпров'ї відомі тілоспалення, кремация здійснювалася на стороні, урни з перепаленими кістками ставилися в неглибокі ями, проте кістки іноді заривалися в заглиблення на дні могили, тут же містилися ритуальні посудини або їх уламки.

Характерним є посуд східнотшинецької культури, в глині якого є домішка товченого граніту, а поверхня вкрита ангобом — тонким шаром світлої глини.

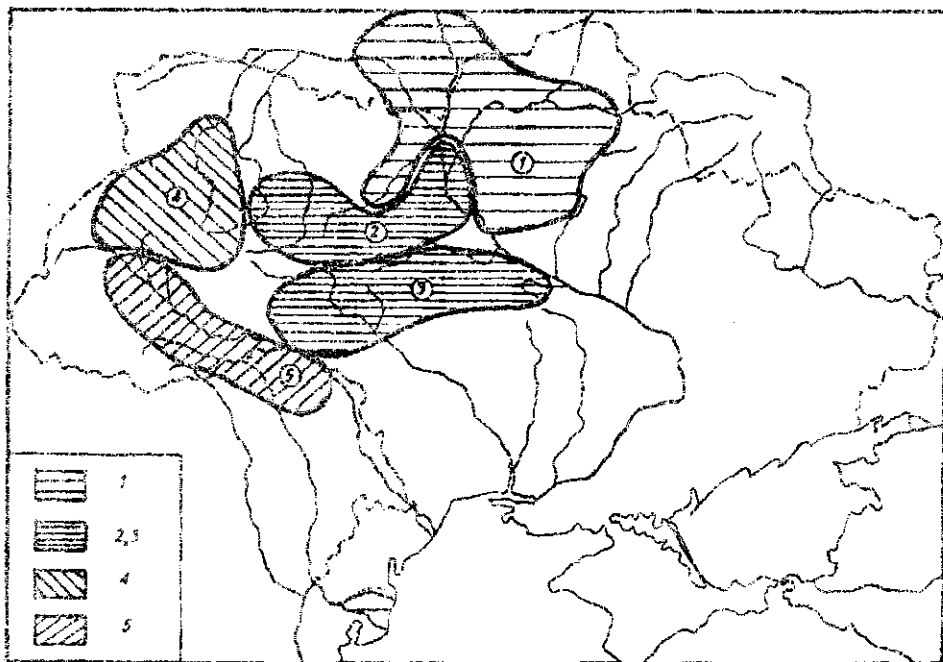

Рис. 3. Археологічні культури північної частини України за доби пізньої бронзи та початку раннього залізного віку.

1 — лебедівська, 2, 3 — Блгородівська та Блгородівсько-чорноліська, 4 — висницька, 5 — культури фракійського типу (Пол та ін.)

Вінця потовщені, у верхній частині — орнамент з прокреслених ліній у вигляді геометричних фігур. Найчисленнішими є горщики тюльпаноподібної форми з маленьким дном та відігнутими вінцями, потім йдуть миски напівсферичної та конічної форм, келихи та чаші, друшляки, ковчачні покритишки, глиняні ложки, рогаті прясла.

З кременю виготовлялися серпи, наконечники стріл та списів, плоскі клиноподібні сокири. З бронзових виробів, як імпортих так і місцевого виготовлення, відомі шила, ножі, серпи, кинджали, з прикрас — шпильки, браслети, кільця, фібули, пронизки, бляшки.

Відмінні риси сосницької культури виявляються у кераміці, це — наявність гостроріберних посудин, відсутність мисок, поширення орнаменту на всю поверхню горщиків. Характерними є також наявність кварцитових виробів та вищий рівень металургії бронзи.

Походження східношвибецької та сосницької культур від раніших місцевих культур шнурової кераміки, в першу чергу — середньодніпровської, є незаперечним фактом. На це вказує збіг їхніх територій, особливо чітко зафіксований для Лівобережжя, де сосницька культура займає ті ж райони, що й середньодніпровська; посуд цих культур має прототипи в керамічному комплексі попереднього історичного етапу, багато спільних рис є і в домобудівництві та поховальному обряді, збігаються типи господарської діяльності, зазначеної на приселищному скотарстві та підсічному землеробстві.

Наступку ланку в історичному розвитку праслов'янських культур становить лебедівська культура, поширена на Правобережжі між Прип'яттю й Россою та на Лівобережжі від Десни та Сейму і до Сули¹⁰. На Волині в басейні Горині пам'ятки подібного типу мають певні відмінності, проте вони становлять єдину з лебедівськими етнокультурну область.

Лебедівські селища розташовані на дюнах заплави або низьких ділянках берегових терас. На селищі Козинці (Переяслав-Хмельницький р-н) виявлено уламки посуду, виробів з каменю, кременю (зернотерки, розтиральники, серпи, скребки, наконечники стріл) та бронзи (сокири, наконечники списів, шила, шпильки, підвіски).

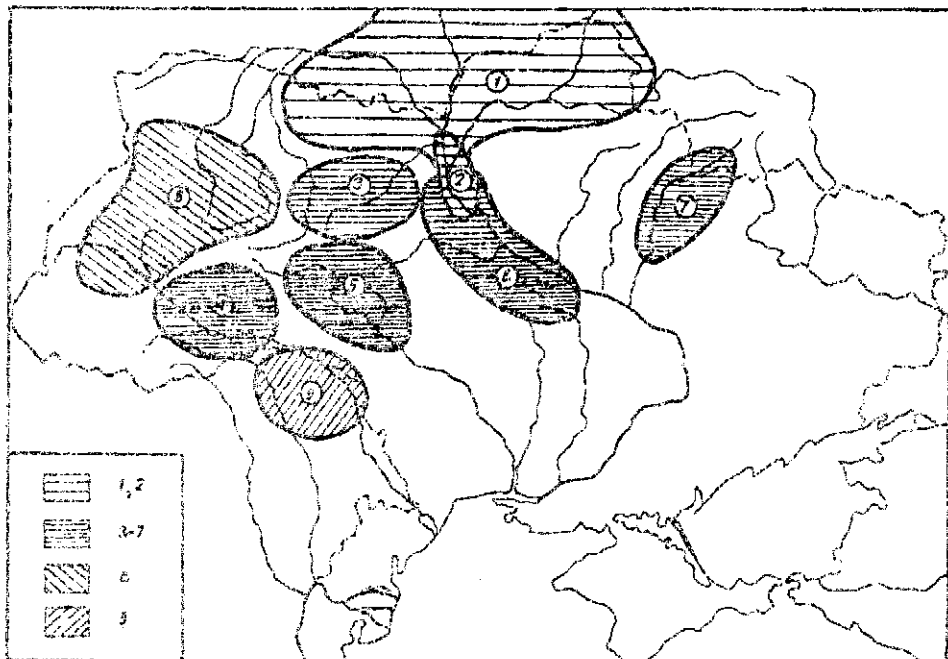

Рис. 4. Археологічні культури раннього залізного віку.

1-2 — милоградська та підгірняська, 3-7 — лісостепові культури скіфського часу, 8 — мовилівська та білацька до неї культури, 9 — фракійські культури (Шолданешті, Сахарна-Селонени та ін.).

Могильники з тілоспаленням на стороні розташовані завжди поблизу поселень. Залишки кремації вміщували в урни або невеликі ямки на дні могил, тут же були фрагменти кераміки, розбитої під час тризни, бронзові прикраси, крем'яні скребки та наконечники стріл, глиняні ложки та прясла. Лебедівська кераміка має добрий випад, в глині є домішка товченого гравіту. Поверхня інколи вкривалася ангобом. Асортимент кераміки складають: високі тюльпаноподібні горщики з відігнутими вінцями, великі горщики яйцеподібної форми з маленьким денцем та широко відігнутими вінцями, банкоподібні горщики з широким дном, маленькі горщики зі звуженою шийкою. Трапляються також друшляки та миски конічної форми. Орнамент на посуді досить одоманітний, це — наколи під вінцями, візерунки з гребінчастого штампю або прокреслених ліній, наліпний валик. Характерними є великі лязоподібні та конічні прясла, глиняні ложки та бронзоліварні тигельки. Нечисленими є бронзові вироби, це — дві сокири-кельти, два уламки ножів, шила, два наконечники списів. Знайдено також бронзові прикраси — двоспиральні підвіски, шпильки з кільцеподібною та петельчастою голівкою, а також залізний трикутний плоский наконечник стріли.

Хронологія лебедівської культури визначена саме на підставі бронзових виробів, які мають певні аналогії в раніших і пізніших культурах цієї території, а також у сусідніх ареалах. Йдеться про шпильки з кільцеподібними голівками, двоспиральні підвіски, бритви так званого італійського типу, наконечники списів з прорізними лезами та ін. Всі вони вказують на існування лебедівських пам'яток у межах XI—IX ст. до н. е.

Лебедівська культура виникла на місцевій сосницькій основі, на що вказує збіг їхніх територій, топографії розміщення поселень, поховального обряду тілоспалення, однаковість основних типів посуду. Проте лебедівську культуру не можна вважати простим продовженням сосницької культури, оскільки в ній виразно помітні нові риси, що виникли під впливом сусідніх синхронних, але чужих за етнокультурним змістом спільностей. Ними були північно-східна, близька до фіно-угорського світу бондарихінська культура та південна іраномовна зрубна культура. Від першої походить орнаментация лебедівського посуду у вигляді кількох поясів з наколів, відбитки великезубчастого штампю та шпильок по краю вінця, а від другої — поява посудин банкової форми та значної кількості бронзових виробів.

Синхронною лебедівській є білгородівська культура XI—IX ст. до н. е., яка посідає певне місце серед давньослов'янських старожитностей доби пізньої бронзи — раннього заліза¹¹.

Пам'ятки цієї культури займають територію східної частинки Дніпровського правобережного Лісостепу. На півночі область їх поширення проходить по широті Рівне — Житомир — Київ, на півдні обмежена лінією Могилів-Подільський — Кіровоград — Кременчук. Культуру репрезентують селища, могильники та зольники, які на півдні дещо відрізняються від тих, що на півночі, тому в науді виступають два локальних варіанти білгородівської культури. Реально існування цих двох районів пояснюється тим, що основою білгородівської культури були споріднені, але не тождешні культури попередньої доби — комарівська та східношинецька, різноманітним був і вплив неоднакових за суттю сусідніх культур, зокрема, фракійської культури Ноа.

Загалом, для білгородівської культури властиві неукріплені поселення на берегах річок та озер, з великими (5—9×10—12 м), невеликими (до 1 м), прямокутними чи квадратними в плані напівземлянками, що мали стіни з дерев'яних колод і в середині яких були кам'яні вогнища.

Поховання здійснювалися за обрядами тілопокладення або тілоспалення, у курганах чи безкурганних могильниках, розташованих в північному регіоні цієї культури — на Волині, Житомирщині та Київщині, для яких є властивим обряд кремації.

Особливістю білгородівської культури є зольники — культіві споруди, що за формою нагадують кургани. В їх нижній частині, на рівні давнього горизонту знаходяться зольні скупчення, які містять дрібні уламки посуду, кістки тварин, нечисленні бронзові, кістяні та крем'яні вироби, мініатюрні посудини, глиняні фігурки тварин, прясла, «кльці» та моделі зерек злаків. Всі ці

предмети є ритуальними приношеннями при відправленні давніх культів вогню та розлучості, поминальних обрядів культу предків.

Знайдені на поселеннях та зольниках землеробські знаряддя — серпи, зернотерки, ступки, залізні та бронзові мотики, глиняні моделі зерен пшениці та ячменю, а також кістки бика, кози, вівці, свині, коня, собаки, курки вказують на те, що носії білогородівської культури були осілим населенням, яке займалося землеробством та приселищним скотарством.

У білогородівців існували досить досконалі ремесла, такі як гончарське, бронзоліварне, ювелірне, деревообробне, костерізне.

Численний та різноманітний посуд — кухонний, столовий та ритуальний — виготовлявся без гончарного круга, проте відрізнявся досить високою якістю. Кухонні горщики мали тюльпаноподібну або банкову форму, перші з них орнаментувалися валиком під вінцями. Столові миски були напівсферичної форми, з відігнутими назовні або ж загнутими до середини вінцями. Характерною рисою черпаків горщикоподібних чи мископодібних пропорцій слід вважати великі петельчасті ручки. Вся ця кераміка якісно випалена, має заглажену, інколи — лощену поверхню чорного або бурого кольору. До числа керамічних виробів належать ще ритуальні мініатюрні посудинки, прясла згадані вище «хлібці» та зерна, фігурки тварин та птахів.

Білогородівські бронзові прикраси — нечисленні. Це — дротяні чи стрічкові браслети з незамкненими кінцями, шпильки з петельчастими або цвяхоподібними голівками та двоспіральні дротяні скроневі підвіски. Всі ці прикраси виготовлялися самими білогородівцями, про що свідчать знахідки кам'яних ливарських формочок. З бронзи виготовлялися також сокири-кельти, ножі, наконечники списів, кинджали.

Залізних предметів ще менше, це — голки, шила, малеєвські ножики. Зате досить широко застосовувалися кам'яні знаряддя — зернотерки, ступки, розтиральники, крем'яні серпи. З кістки робили проколки, прясла, знаряддя для обробки шкур.

Для розуміння складного процесу слов'янського етногенезу білогородівська культура має кардинальне значення, оскільки саме в ній чітко виступають основні риси культури наступного історичного періоду — раннього залізного віку, які стали безпосереднім підґрунтям археологічних пам'яток літописних слов'янських племен. Отже, залізний вік, який розпочався на Україні в IX—VIII ст. до н. е., став акрісальним етапом у формуванні слов'янства.

Найраїшою культурою цього періоду є чорноліська IX—VII ст. до н. е., пам'ятка якої поширена з Лисостелу від Середнього Дніпра і до Сіверського Ділля та від Києва до Кременчука. Найбільше чорноліських пам'яток припадає на басейн р. Тясмин, де відомі численні городища та селища¹². Городища тут споруджувалися на корінних берегах Тясмину та його притоках, потужні вали цих городищ виступали на фундамент з дерев'яних клітей. Житла трапляються рідко, оскільки городища були сховищами, що функціонували тільки під час воєнної небезпеки.

Чорноліські житла являли собою неглибокі (до 1 м) напівземлянки або ж великі наземні споруди з дерев'яними стінами, заглибленими вогнищами, господарськими ямами.

Поховання здійснювалися в південній частині території поширення культури за обрядом тілопокладення, а в північній — за обрядом тілоспалення на стороні, з похованням праху в безкурганних урнових могилах.

Основною економікою чорноліського суспільства було орне землеробство та скотарство, про що свідчать знайдені при розкопках зернотерки, розтирачі, крем'яні складні серпи, а також кам'яні свердлині сокири, кістяні шила, гарпуки, псалі, бронзові сокири-кельти, кинджали, наконечники списів, ножі, кістки свійських тварин — биків, коней, свиней.

Чорноліський столовий посуд має старанно оброблену чорнолощену поверхню, оздоблену штампованим та різним орнаментом, часто залозневим білою пастою. Асортимент посуду складається з вишуканих округлобоких горщиків, мисок, блюд, черпаків, кубків, корчаг. Кухонні горщики тюльпаноподібної форми оздоблені валиком, розміщеним під вінцями.

На ранньому етапі вивчення чорноліської культури дослідники вважали,

що існують генетичні зв'язки між нею і попередньою — білогрудівською культурою і тону розглядали Чорнолісся як закономірну ланку в слов'янському етногенезі¹³. Проте подальше вивчення складних історичних процесів, що відбувалися в Південно-Східній Європі за доби раннього залізного віку, показало, що між білогрудівською та чорноліською культурами існують певні відмінності, які не дають незаперечних підстав вважати їх спорідненими¹⁴. За цими даними, чорноліська культура поширилася на південну частину білогрудівської території внаслідок переселення із заходу населення фракійської культурно-етнічної приналежності. Крім археологічних чинників, саме на це вказують також і мовні матеріали, а саме певна кількість фракійських гідронімів, виявлених у зоні поширення чорноліських пам'яток¹⁵. Проте наявні археологічні матеріали не дають можливості вважати чорноліську культуру суто фракійським явищем, оскільки вони мають змішаний характер, при якому чітко виступають специфічні білогрудівські риси. У кераміці — це струпкі тюльпаноподібні опуклобокі горщики з відігнутими назовні вінцями, під якими є гладенький валик з незамкненими кінцями, миски з загнутим до середини краєм та кубки з великими пластичними ручками. Білогрудівськими за формою є бронзові втулкові сокири-кельти з вушками, від білогрудівської культури походить біритуальний поховальний обряд, топографія поселень, розташованих поблизу води та деякі інші риси, притаманні чорноліській культурі. Ці її особливості дають підстави розглядати Чорнолісся не як просте еволюційне продовження білогрудівської культури чи як культуру, прийшлу із західного фракійського регіону. Цілком очевидно, що чорноліська культура є специфічним явищем, яке виникло в результаті інтеграції давньослов'янського місцевого білогрудівського субстрату з прийшлим фракійським населенням, роль якого на ранній стадії існування культури була, напевно, досить помітною. Такої думки, як відомо, дотримувалися А. О. Спіцин, Т. Сулимирський, М. І. Аргамонов та С. С. Березанська, деякі інші дослідники.

Якщо південна частина білогрудівської території за чорноліського часу зазнала певної етнокультурної трансформації, то північна — де, очевидно, не було будь-якої помітної фракійської інвазії, залишилася регіоном слов'янської культурно-етнічної безперервності, яка простежується тут від самого початку слов'янства, тобто доби ранньої бронзи. Тут, в період існування на півдні чорноліської культури, були поширені пам'ятки могильнянського типу, відмінною ознакою яких є наявність виразних білогрудівських рис¹⁶. Вони поширені на прикордонні Полісся та Західної Волині, тобто у межиріччі верхів'їв Стиру, Горині, Случі та Тетерева. Могильнянські поселення розташовані на берегах річок або на дюнних підвищеннях, на селищах виявлені землянкові житла з глинобитними печами. Могильники цієї культури містять поховання з тілоспаленнями. У неглибоких ямках (0,5 м) знаходиться посудина — урна, покрита горщиком або мискою, та кілька посудин-приставок. Звичайно, це — горщики з струнким тулубом і трохи відхиленими вінцями або горщики тюльпаноподібної форми, орнаментовані по горлу дірочками-проколами чи гладеньким або ямковим валиком, широкі миски з вертикальними чи загнутими до середини або горизонтальними вінцями з виступами, невеликі біконічні кубки. Всі ці посудини зберегли відмітні риси попередніх культур — білогрудівської і навіть ще давніших — тишинецької та комарівської.

У Західній Волині та на Північному Поділлі відомо ще кілька археологічних культур. Одні з них — прийшли з фракійської ойкумени (культура Ноа та голіградська), інші — висоцька, лужицька, лежницька, черепинсько-лагодівська — своїм походженням зобов'язані давнім праслов'янським культурам попередньої доби — тишинецькій та комарівській, хоча в черепинсько-лагодівській культурі помітні також риси лісостепової середньодністрянської культури ранньоскіфського часу.

Всі згадані вище праслов'янські культури займають в цьому регіоні досить обмежену територію, тому певні труднощі має з'ясування їх ролі в подальшому процесі становлення історичного слов'янства. Відсутність матеріалів ранньолатенського періоду (VI—V ст. до н. е.), які заступали б тут пам'ятки ранньоскіфського часу, свідчить нібито про існування культурної лакуні. Проте немає також і даних про істотні історичні зрушення, що вказували б

на зникнення попереднього населення. Подальші події пов'язані, очевидно, з появою тут пам'яток милоградської культури, яка стала провідною культурою давнього населення цього регіону.

Милоградська культура, як свідчать усі порівняльні матеріали, походить від лебедівської культури, межі якої в останні роки були значно розширені в бік верхньої течії Дніпра і — на захід — аж до пониззя Горині. Звісно, милоградська територія не була завжди сталою, оскільки її межі змінювалися відповідно соціально-політичній ситуації. Встановлено також, що милоградська культура не була скрізь однорідною і, залежно до відмінностей в домобудуванні, поховальному обряді, формах посуду та деяких інших елементах, вона поділяється на п'ять регіонів — верхньодніпровський, середньодніпровський, подільський, західно- та східноволинський¹⁷. За тисячу років свого існування (з IX ст. до н. е. до I ст. н. е.) милоградська культура зазнала досить суттєвих змін і ця обставина дозволила виділити три етапи її розвитку — ранній або період становлення культури (IX—VIII ст. до н. е.); середній, період розквіту (VII—III ст. до н. е.); пізній — доба занепаду культури (друга половина III ст. до н. е. — I ст. н. е.).

Найхарактерніші риси милоградської культури притаманні саме середньому її етапу, коли залізо широко використовувалося для виготовлення знарядь праці, зброї, кіньського спорядження, а бронза — для виробництва різноманітних прикрас. Ця доба була також часом інтенсивних торговельних, культурних та етнічних зв'язків з південними лісостеповими племенами України скіфського часу, звідки надходили предмети озброєння, головним чином — бронзові наконечники стріл, твори мистецтва, виконані у звіриному стилі, античний посуд.

Стосунки з півднем, притаманні в першу чергу Середньодніпровському регіону, призвели до утворення на території Київщини підгірцівських пам'яток, які являють собою змішану милоградсько-лісостепову культуру.

Численні милоградські мисові городища були оточені кількома рядами земляних укріплень. Житла мали вигляд невеликих напівземлянок прямокутної або квадратної форми, підоші також культурні та господарські споруди. Лінійні милоградські гурщики були незвичайної яйцеподібної форми, з «перлинистим» орнаментом, залозичним від південних лісостепових культур України, так само як і ритуальні фігурки тварин, переважно коня.

Милоградські ґрунтові могильники розташовувалися безпосередньо за валами городищ. За поховальним обрядом — це тілоспалення на стороні. У неглибоких круглих або видовжених могилах знаходять сильно перепалені кістки, а інколи — небагатий інвентар. У ранньомилоградський час трапляються підкурғанні тілопокладення.

Провідною галуззю господарства було орне землеробство, за своїми особливостями аналогічне поширеному у Лісостепу у скіфів-орачів, про що повідомляється в «Історії» Геродота. У милоградців були розвинуті різноманітні ремесла, у першу чергу — видобуток заліза, ковальство, ливарництво.

Дослідниця милоградської культури О. М. Мельниківська зважала, що її залишали племена «варів»¹⁸, які, за словами того ж Геродота, нагадали пізніше скіфів-орачів. Спроби етнічного визначення милоградців не здобули загального схвалення і ця проблема й досі залишається дискусійною, оскільки за лінгвістичними (ідронімічними) даними милоградська територія входила до балтського та слов'янського ареалу¹⁹, диференціація якого не визначається археологічними матеріалами. Правда, цей балто-слов'янський світ імовірно відносимо до попередньої історичної доби, представленій пам'ятками місцевих культур доби бронзи, про які йшлося вище, а тому визначення милоградців як варів (П. М. Третьяков В. В. Седов) вимагає докладної аргументації. Якщо ж припустити, що милоградці були балто-слов'янами, то віднесення південніших племен українського Лісостепу, представлених пам'ятками місцевої (хотівської) культури скіфського часу, до давньослов'янських є доцільно переконаливою гіпотезою.

Що культуру VII—IV ст. до н. е. донедавна відносили до скіфської, збачаючи в її носіях скіфів-орачів Геродота²⁰. Думка ж про приналежність цих племен, як і всіх скіфів взагалі, до іранського світу існує тривалий час, і дучи

від В. Мюллера та М. Фасмера. Цієї гіпотези дотримувалися багато археологів, істориків та мовознавців, які вважали незаперечним аргументом іранську приналежність скіфських власних імен з коренем -аспа- (кінь). При цьому не бралися до уваги нечисленність цих імен, а також відсутність на території поширення скіфів гідронімів іранського походження.

Інше розуміння цієї проблеми запропонував В. П. Петров, який звернув увагу на наявність в балтійських мовах слів з коренем -аспа- в тому ж самому розумінні²¹. Ця обставина, а також наявність у правобережній лісостеповій Україні річкових назв балтійського походження, дозволили В. П. Петрову висловити думку, що у скіфів Подніпров'я мова була не іранською, а іншою, іманентною, яка належала до східної групи індоевропейських мов. Вона, відповідно до місця проживання її носіїв, мала певну генетичну або ж культурну близькість з сусідніми мовами — іранською, балтійською, а також фракійською.

Особливо помітна слів'яно-балтська спорідненість, яка має місце і у власних іменах і річкових назвах басейну Росі (Роставиця, Росава, Росавка, Свирка) на Правобережжі та басейну Сейму — на Лівобережжі. Ще більше тут спільних балто-слов'янських гідронімів (Березна, Бутинь, Кам'янка, Корсувка, Салиха), що вказує на поширення, можливо, в ранні часи, недиференційованої мови у населення цього регіону.

Археологічні матеріали українського Лісостепу, що належать до скіфського часу, представлені численними городищами, селищами, курганами та ґрунтовими могильниками VII—III ст. до н. е., поширеними від басейнів Тясмину та Висі на півдні до басейну Прип'яті на півночі, від Случі та Горині на заході до Дніпра на сході. Дослідники вважають, що носіями цієї культури були скіфи-орачі, описані Геродотом.

Помітною особливістю лісостепової культури скіфів-орачів є наявність рис, характерних для степових скіфів-іранців, причому цих рис виявляється тим більше, чим ближчим до Степу був той чи інший регіон цієї культури — Тясминський, Пороський, Київський чи Волинський. Відчутними були також елементи культури попередньої доби, яка в кожному регіоні мала свої особливості. Так, для Тясминського і Пороського регіонів першоважливими виявлялися чорноліські риси, а для Київського регіону — білогірдієвські, частково — микоградські, в той час як у Волинському регіоні виступала білогірдієвсько-послушуванська при наявності рис лужицької культури²².

Найзаселенішими були два південних регіони — Тясминський та Пороський, де виявлені сотні курганів, великі городища та селища, з них на Тясминщині розкопано понад 600, а на Пороссі — 150 курганів, значні за розмірами городища — Пасирське, Шарпівське, Макіївське, Будяківське, великі селища — Жаботинське, Завадівське, Лубенцівське. На Пороссі ж виявлено значну кількість (понад 30) невеликих селищ, які не мали жодних укріплень, що можна пояснити віддаленістю від воєнного кочівницького степу.

Відмітною рисою місцевого поховального обряду є його строкатість, оскільки тут поряд з тілопокладенням на спині у підкурганних катакомбах відомі скорчені, а також тілоспалення в підкурганному дерев'яному склепі. Проте на Пороссі виявлено чимало і звичайних тілоспалень — у мисці або ж на стороні з подальшим похованням залишків кремезці. Характерним є поширення тут безкурганних поховань, тоді як степові — катакомби — поховання майже невідомі.

За житла правили невеликі прямокутні землянки та напівземлянки стовпкової конструкції з каркасними стінами та печами з глинобитним склепінням.

Форма та орнаментация місцевої кераміки поєднує лавні місцеві білогірдієвсько-чорноліські традиції (чорноглиняні підлощені миски з увігнутим до середини краєм) з степовими впливами (приземкувата форма горщиків, орнаментований пальцезими ямками край вінець). Пороська кераміка зберегла давніші виразні місцеві риси — на горщиках трапляється орнамент з відбиття круглої палички, на мисках — наколи по краю вінця.

Найтіповішим з усіх регіонів лісостепової культури України скіфського часу є Київський регіон. Він також був досить густо заселений, про що

свідчать великі кургани могильники типу Васильківського, де ще в минулому столітті нараховувалося понад 400 курганів. Специфічною особливістю цього регіону є співіснування двох різних за походженням культур — скіфів-орачів та підгірцівської культури Київщини²³, представленої невеликими поселеннями (Підгірці) та окремими ґрунтовими похованнями — тілопокладеннями (Козаровичи). Підгірцівський посуд має певну схожість з керамікою скіфів-орачів, проте йому властиві і свої — милоградські особливості, такі як яйцеподібний тулуб горщиків та їх орнамент у вигляді наколів, ямок, опуклин «перлин», нанесених на шийку. Нелощені миски мали округлий тулуб та загнутий до середини край, також орнаментований «перлинами». Цілком оригінальними є підгірцівські бронзові прикраси, виконані у техніці литва за восковою моделлю — трикутні та дископодібні ажурні підвіски та такі ж голівки шпильок і застібок.

Носії підгірцівської культури, яку вважають одним з регіональних відгалужень милоградської, підтримували зі скіфами-орачами дружні відносини, про що свідчать їх селища, розташовані на Київщині посмужно, відсутність на них слідів укріплень та руйнувань. Відзначається також вплив скіфів-орачів на цю культуру, помітний в підгірцівському поховальному обряді, посуді, поширених скіфської зброї та знарядь праці.

Волинський регіон пам'яток скіфського часу, подібно до Київського, представлений також пам'ятками двох культурних утворень — старожиттєвими місцевої культури скіфів-орачів, генетично пов'язаною зі своєю білогородсько-лужицькою основою, та пам'ятками милоградської культури. Носії цих культур, як це було і на території Київщини, підтримували між собою добросусідські стосунки, проте до взаємної інтеграції тут справа також не дійшла.

Отже, від III тис. до н. е. і до кінця I тис. н. е. археологічні культури українського лісостепу та південної частини Полісся — цієї області найімовірнішої прабатьківщини слов'ян, при їх ретроспективному порівнянні мають значну схожість. Вона виступає як в окремих найважливіших рисах культур, таких як типологія, технологія та орнаментация посуду, поховальний обряд, домобудівництво, розміщення селищ на місцевості, так і в більш загальних особливостях, найважливішою з яких є територія поширення культур, яка локалізується в межах Лісостепу і Полісся. Важливим фактором спільності носіїв культур згаданої області слід вважати також панування у цю добу єдиної господарської системи — землеробства та приселянського скотарства, існування яких було обумовлене як навколишнім середовищем, так і етнографічною близькістю племен.

Огляд праслов'янських археологічних культур III—I тис. до н. е. свідчить, що їх носії не були ізольовані від сусідніх індоєвропейських племінних об'єднань, що мали єдине походження — балтів, германців, фракійців та іранців, з якими тісно пов'язані і переплетені найдавніші етапи слов'янського етногенезу. Із цієї етнічної в різні періоди своєї історії перебували в певних формах спілкування між собою, коли переважали або процеси інтеграції, консолідації чи асиміляції або ж процеси розходження, диференціації. При таких ситуаціях змінювалися як окремі елементи етнічної характеристики, так і сама етнічна приналежність. Подібна обстановка обумовила існування різних угруповань праслов'ян, які в археологічному аспекті представлені спорідненими, але з певними відмінностями культурами — тишинецькою, комарівською (слов'яно-фракійською) та сосницькою (слов'яно-балтською). Така ситуація, критаманя добі середньої бронзи, спостерігається і з пізніш часів, в період пізньої бронзи та раннього залізного віку, коли в північній частині Правобережжя була поширена праслов'янська білогородська культура, на півдні — слов'яно-фракійська чорноліська, а на заході — слов'яно-лужицька висоцька культура, в той час, як Лівобережжя і Полісся були зайняті балто-слов'янськими лебедівськими пам'ятками. Ще пізніше, на початку раннього залізного віку, на цих територіях існує генетично споріднена з ними обширна лісостепова культура «скіфів-орачів», окремі регіони якої характеризуються переважанням або білогородсько-слов'янських, або слов'яно-фракійських (чорноліських) рис, в той час як на Лівобережжі та в південній частині Полісся панує не менш обширна балто-слов'янська милоградська культура.

I тис. до н. е. закінчився дописемний період слов'янського етногенезу. З рубежу нашої ери з'являються перші згадки античних письменників про слов'ян, проте більш достовірні і повні описи цього народу вміщені в творах двох авторів середини VI ст. — Йордана та Прокопія Кесарійського.

Серед населення Східної Європи Йордан назвав три великі споріднених племені — антів у Подніпров'ї, склавенів — у Подунав'ї та венедів у Повісленні; саме останніх деякі дослідники зіставляють з венетами античних авторів — Плінія, Тацита і Птолемея, хоч у них венеди локалізовані в різних місцях. Прокопій теж відзначає спорідненість антів та склавенів, проте венедів не згадує, отже твердження дослідників про слов'янство венедів рубежу нашої ери не може вважатися незаперечним. Ймовірніше, що під цим ім'ям у писемних джерелах рубежу нашої ери виступають маловідомі західним авторам місцеві племена, можливо, ще нерозділені балто-слов'яни.

Мовні матеріали давніх слов'ян не збереглися, проте порівняльне мовознавство спромоглося встановити, що слов'янська найдавніша мова є індоєвропейською і що вона в своєму тривалому та складному розвитку пройшла кілька етапів внутрішнього розвитку та впливів мов сусідніх народів, зазначаючи на своєму шляху дій інтеграції, асиміляції, диференціації, як і археологічні культури, що репрезентують матеріальний бік життя їх носіїв. А тому саме вивчення давніх археологічних культур, виявлених в територіальних межах найдавнішого слов'янського розселення, ретроспективне встановлення їх типологічної близькості, яка відбиває генетичну спорідненість їх носіїв, є достовірною методикою при висвітленні питань слов'янського етногенезу III—I тис. до н. е.

Щодо пізнішого часу, а саме I тис. н. е., то наявність достовірно слов'янських старожитностей — колочинської, пеньківської та корчацької культур V—VII ст., від яких і розпочинається ретроспективний відрахунок, встановлюється такий культурно-генетичний ряд в глибини слов'янської праісторії: за згаданими культурами слідує київська III—V ст., тоді як для синхронної їй черняхівської культури слов'янська приналежність поширюється лише на північно-західний її регіон. Далі вглиб віків слов'янська лінія веде до зарубинецької культури III ст. до н. е. — I ст. н. е., а від неї — до лісостепових регіонів «скіфів-орачів» VI—III ст. до н. е. та мілоградської культури цього ж часу. Зарубинецька та синхронна їй пшеворська культура, до певної міри також причетна до історії слов'ян, були спільностями, які утворилися в результаті складних інтеграційних процесів, що проходили в ті часи в надрах населення Центральної та Південно-Східної Європи²⁴.

Примітки

¹ Иванов В. В. О значении хеттского языка для сравнительно-исторического исследования славянских языков // Вопросы славянского языкознания. — 1957. — II. — С. 28.

² Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — К., 1974. — С. 157. — Рис. 77.

³ Про трипільську культуру існує численна наукова література. Визнаючи її значення для розуміння давньої історії людства, ЮНЕСКО оголосила 1993 р. роком Трипілья. Основну літературу та загальну характеристику цієї культури див.: Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 189—258. — С. 545, 555.

⁴ Хейлика В. В. Каменный век Среднего Поднепровья // Труды XI АС. — М., 1901. — Т. 1. — С. 812; Штерн Э. Р. Доисторическая культура на юге России // Труды XIII АС. — М., 1906. — Т. 1. — С. 44.

⁵ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // Материалы и исследования по археологии СССР. — М., 1949. — № 10. — С. 237.

⁶ Круц С. В. Антропологический состав населения территории Украины в эпоху камня, меди и бронзы // Археология Украинской ССР. — Т. 1. — С. 530.

⁷ Пассек Т. С. Указ. соч. — С. 92, 237.

⁸ Артеменко И. И. Среднеднепровская культура // СА. — 1963. — № 2. — С. 12—37.

⁹ Березанская С. С. Средний период бронзового века в северной Украине. — К., 1972. — 266 с.

¹⁰ Березанская С. С. Лебедовская культура // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1976. — С. 190—221.

- ¹¹ Березанская С. С. Белогрудовская культура // Археология Украинской ССР.— Т. 1.— С. 499—512.
- ¹² Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— 247 с.
- ¹³ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Чернолесская культура // Археология Украинской ССР.— Т. 2.— С. 29.
- ¹⁴ Березанская С. С. Об этнической принадлежности племен чернолесской культуры // Тез. докл. сов. делегации на V междунар. конгрессе славянской археологии.— М., 1985.— С. 14.
- ¹⁵ Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины.— М., 1968.— 290 с.
- ¹⁶ Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза.— К., 1976.— С. 72—81.
- ¹⁷ Рассадин С. Е. Милоградская культура.— Автореф. дис.... канд. ист. наук.— К., 1980.— С. 19.
- ¹⁸ Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке.— М., 1967.— 195 с.
- ¹⁹ Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья.— М., 1962.— 266 с.
- ²⁰ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— С. 229.
- ²¹ Петров В. П. Етногенез слов'ян.— К., 1972.— С. 208.
- ²² Максимов С. В. Про підоснову зрубинецької культури Середнього Подніпров'я // Археологія.— 1988.— Вип. 62.— С. 1—9.
- ²³ Петровська Є. В. Підтріцьські пам'ятки Київського Подніпров'я // Археологія.— 1971.— Вип. 2.— С. 9—22.
- ²⁴ Докладно ранньослов'янські пам'ятки України I тис. н. е. висвітлені в нашій статті «Етнокультурна ситуація на Україні в I тис. н. е. (за археологічними матеріалами) // Зб. на честь 100-ліття з дня народження В. П. Петрова, Київ, 1995 (друкується).

Е. В. Максимов

ЭТНОГЕНЕЗ СЛАВЯН В СВѢТЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ УКРАИНЫ III—I ТЫС. ДО Н. Э.

Славяне под своим именем впервые стали известны византийским историкам 6 в.—Иордану и Прокопию Кесарийскому. Глубины же славянской истории не освещены письменными источниками, они вызывают много вопросов и являются предметом острых дискуссий.

В решении этой проблемы существенную роль играют археологические материалы, количество которых непрерывно возрастает. Анализ этих материалов, осуществленный по методу ретроспективного типологического сравнения важнейших элементов культуры, показывает, что глубины славянской истории синхронны позднему периоду трипольской культуры, однако связаны не с нею, а украинскими регионами культуры шнуровой керамики, в первую очередь — среднеднепровской культурой конца III — начала II тыс. до н. э.

Начиная с этого времени и вплоть до конца I тыс. до н. э. тянется цепочка генетически родственных культур эпохи бронзы и раннего железного века лесостепной и полесской части преимущественно правобережной Украины, составляющих звенья славянского этногенеза. Это — восточнотшинецкая и сосницкая культуры эпохи средней бронзы, затем — лебедовская и белогрудовская культуры поздней поры бронзового века, милоградская и правобережная (типа Хотова) культуры скифского периода.

Все эти культуры имели контакты — иногда достаточно тесные с соседними индоевропейскими племенами балтов, германцев, фракийцев и иранцев, что нашло свое отражение в материалах таких культур этого периода как комаровская культура средней бронзы или более поздние высоцкая, чернолесская или подгорцевская культуры, наличие которых указывает на европейский характер процесса формирования древнеславянского этноса.

**ANCIENT SLAVS. ARCHAEOLOGICAL FINDINGS
OF THE 3D-1ST MILLENNIUM B. C.**

Slavs have become known under their own name first to Jordan and Prokopius Caesarian, Byzantine historians of the 6th cent. History of Slavs lacks a thorough insight into its depth and is not treated well by written sources. So, it offers a fertile field for ressearch and is a subject of acute discussions.

Solution of this problem is significantly promoted by archaeological findings which amount is continuously growing. The analysis of these findings made by the method of retrospective typological comparison of the most important cultural elements has shown that the roots of Slavonic history go back to the late period of the Tripolian culture but are not related to it. They are related to Ukrainian regions of cord-decorated pottery, mainly, to the Mid-Dnieper culture of the late 3d and early 2nd millennium B. C.

From that very period and up to the end of the 1st millennium B. C. a chain of genetically allied cultures of the bronze time and early iron period of the forest-steppe and Polesian part of primarily right-bank Ukraine is traced. These cultures are links of the Slavonic ethnogenesis. They are: east-Tshinetskaya and Sosnitskaya cultures of the mid bronze time; then follows Lebedovskaya and Belogradovskaya cultures of the late bronze time, Milogradskaya and right-bank (of the Khotov type) cultures of the Scythian period.

All those cultures had contacts, and sometimes rather close ones, with neighbouring Indo-European tribes of Balts, Germans, Frakians and Iranians, which is confirmed by findings of the cultures of that period, such as Komarovskaya culture of the mid bronxe or later Vysotskaya, Chernoleskaya or Podgortsevskaya cultures. Their presence shows a European type of the process of ancient Slavonic ethnos formation.